

УДК 821.161.2.09:[929Шев:929-055.2Ускова](045)

DOI <https://doi.org/10.32782/2522-4077-2024-208-39>

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ВЗАЄМИН ТАРАСА ШЕВЧЕНКА З АГАТОЮ УСКОВОЮ В ЛІТЕРАТУРНІЙ ШЕВЧЕНКІАНИ (СТАТТЯ ДРУГА: ШЕВЧЕНКІАНА 2000–2010-Х)

INTERPRETATION OF TARAS SHEVCHENKO'S RELATIONSHIP WITH AHATA USKOVA IN THE LITERARY SHEVCHENKIANA (ARTICLE TWO: SHEVCHENKIANA 2000–2010S)

Поліщук В. Т.,

orcid.org/0000-0002-9090-8324

доктор філологічних наук, професор,

завідувач кафедри української літератури та компаративістики
Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

Цією розвідкою продовжено розгляд заявленої теми, розпочатої в першій статті, вміщеній в одному з попередніх випусків «Наукових записок» [1], тільки об'єктом аналізу тут є твори шевченкіани, написані в останнє тридцятиліття в умовах творчої свободи митців, коли стало можливим, зокрема у життєписних творах про Тараса Шевченка, звертатися до аспектів приватного життя поета-художника, до його взаємин із жінками. У низці шевченкознавчих праць, у тім числі в Шевченківській енциклопедії, констатована свідомо неухвага дослідників до названої проблематики задля ширшого показу соціального простору буття українського генія. Тут зауважено, що така практика призводила до збіднення і спрощення образу Шевченка, в реальному житті якого стосунки з жінками відігравали неабияку роль. У статті проаналізовано творчі інтерпретації авторами життєписних творів про Шевченка історії взаємин Тараса Григоровича з Агатою Усковою, детально простудійовано її джерельно-документальну базу, відзначено особливості суспільно-побутового контексту (власне, цілком підневільного становища Шевченка в солдатчині), за якого розгорталася вказана історія. Зауважено, що наявність достатньо широкої джерельної інформації (листів, Щоденника, літературних і малярських творів) про взаємини Шевченка та Ускової обмежили можливості художніх домислів чи вимислів щодо них. Водночас підкреслено, що те ж багатство джерельної бази обумовило цілу низку доволі схожих інтерпретацій аналізованої історії у творах шевченкіани чи в небагатьох студіях, написаних на тему «Шевченко і жінки», скажімо, в публікаціях Юрія Ковтуна, Мирона Козака, Станіслава Реп'яха. У статті другій дослідницька увага зосереджена на романах Антонії Цвід, Валентина Чемериса, Олександра Денисенка, кіносценарії Лева Хмельковського, відзначено рівень мистецького втілення аналізованої теми в кожному з творів..

Ключові слова: шевченкіана, інтимно-любовний дискурс, Шевченко, Ускова, неволя, роман, кіносценарій.

This investigation continues the consideration of the declared topic, which was started in the first article, included in one of the previous issues of “Scientific Notes” [1], but the object of analysis here is the works of Shevchenkiana, written in the last thirty years in the conditions of creative freedom of artists, when it became possible, particularly in biographical works about Taras Shevchenko, turn to aspects of the private life of the poet-artist, to his relationships with women. In a number of works on Shevchenko, including the Shevchenko encyclopedia, it is noted that the researchers do not pay attention to the mentioned issues in order to show the social space of the existence of the Ukrainian genius in a wider way. It is noted here that this practice led to the impoverishment and simplification of the image of Shevchenko, in whose real-life relations with women played a significant role. The article analyzes the creative interpretations of the history of the relationship between Taras Hryhorovych and Ahata Uskova, by the authors of biographical works about Shevchenko, studies its source and documentary base in detail, notes the peculiarities of the social and everyday context (actually, the completely servile position of Shevchenko in the soldiery), when this story took place. It is noted that the availability of sufficiently broad source information (letters, Diary, literary and painting works) about the relationship between Shevchenko and Uskova limited the possibilities of artistic conjectures or fictions about them. At the same time, it is emphasized that the same richness of the source base caused a number of quite similar interpretations of the analyzed history in the works of Shevchenkiana or in the few studies written on the topic of “Shevchenko and women”, e.g., in the publications of Yuriy Kovtun, Myron

Kozak, Stanislav Repyakh. In the second article, research attention is focused on the novels of Antonia Tsvyd, Valentyn Chemerys, Oleksandr Denysenko, the film script of Lev Khmelkovsky, the level of artistic embodiment of the analyzed theme in each of the works is noted.

Key words: Shevchenkiana, intimate love discourse, Shevchenko, Uskova, captivity, novel, film script.

Оскільки необхідні для оформлення наукової статті структурні елементи (актуальність, аналіз останніх досліджень, новизна, мета) зазначені до статті першої, то їх тут не повторюємо, хіба що зауважуємо на питанні еволюції в інтерпретаціях письменниками заявленої теми за нових суспільно-історичних, національно-демократичних умов.

Виклад основного матеріалу. ... Наприкінці 2010-х перед очі читачів з'явилися кілька творів, у яких історія взаємин Шевченка й Агати Ускової знайшла нові інтерпретації. Ідеться про роман-трилогію А. Цвід, зокрема том другий – «І темні ночі. І ласки дівочі...», роман В. Чемериса «Тарас Шевченко: сто днів кохання» (обидва – 2017 р.), роман О. Денисенка «Тарас. Повернення» (2018) і кіносценарій Л. Хмельковського «Агата». Отже...

Дещо дивно, але Антонія Цвід, написавши трилогію про «коханих жінок Тараса Шевченка», його взаємини з Агатою Усковою відтворила доволі лапідарно: кілька коротких «кінематографічних» штрихів про зовнішність молодої комендантші, її модний одяг, Шевченкову перейнятість дітьми Ускових... За ними – внутрішній роздум Тараса про його приховані почуття:

«– Ех, Агато, дорога людино, знала б ти, що насправді діється з моєю душею... Сім років не бачив я того зоряного світу, що гріє серце! Ти для мене – мов послання небес! Огріла душу жіночою добротою, усмішкою, привітним словом... Не знає Агата, що вона – се одна-єдина душа, яка інколи підіймає у мене поривання аж до поезії. Значить, я щасливий, можна сказати, я зовсім щасливий, та й чи може бути інакше, коли з тобою високоморальна і фізично прекрасна молодиця? Але я навіть не смію не те що сказати про свої почуття, а бодай натякнути їй, я їх приховую глибоко в серці...» [2, с. 272].

Реальний Шевченко справді так думав, адже майже весь цитований його романний монолог – то «мікс» із коментувань О. Кониського й листа самого поета до Бр. Залеського, тільки поданий без «лапок»...

В іншому діалозі Шевченко мовить про свій скорий від'їзд, довічне розставання з Усковими, каже, що обожноє жінку, на що Агата зворушливо реагує («Ой, Тарасе Григоровичу, не кажіть такого, а то я розплачуся» [с. 273]), заявляє, що й вона захоплена поетом, цілує його в чоло... Цим у романі, власне, й закінчується суголосна душевна прихильність між обома, бо далі письменниця творить епізод з картярством комендантші, її доріканнями Шевченку й відомою з джерел реакцією Тараса Григоровича. І все це – озвнішено, без хоч якоїсь художньо втіленої психологічної мотивації...

Цілком у властивому для цього свого роману стилі інтерпретує взаємин Тараса й Агати і Валентин Чемерис.

Описові цієї історії прозаїк відвів чималенький підрозділ роману, назвавши його так: «Агата Ускова, або Любов, що зветься іменем давньогрецького філософа Платона». Як і в інших частинах свого не історичного, як назвав, а таки ж есеїстичного роману В. Чемерис і тут «відволікається» на різні історичні екскурси, які не завжди видаються виправданими з точки зору «класичного» роману, на тлумачення різних понять (скажімо, що то за річ – платонічна любов...) тощо. Письменник доволі вільно вівся з документальним фактажем, незрідка давав волю фантазії, домислюючи ті чи інші колізії, почуття. Щодо показу в романі стосунків Шевченка та Ускової, автор, як і інші згадані вище письменники, досить широко використав уже цитовані Тарасові листи, спогади учасників та очевидців тих стосунків. Полишаємо обіч наявний у творі есеїстичний «супровід» і зосередимось на аналізові взаємин поета й молодої комендантші, якій, до слова, надано в романі немало цікавих характеристик, через які, видимо, письменник мотивує зародження й розгортання взаємних почуттів цими двома людьми, певно

ж, і немало чого домислюючи. Здається, ніде в різних документах чи спогадах не мовлено, що саме Агата всім заправляла в сімействі Ускових, а В. Чемерис нотує, що «главою сімейства, яке, за спогадами бабусі Сухорукової, любило Шевченка, була красуня і взагалі чарівна жінка Агата... Здавалося, що в ту глушину, в той край світу Шевченкові з імператорською заборонаю писати і малювати самі небеса послали таку жінку. «Агата» з грецької означає добра. Вона й була такою – доброю, люблячою, щиросеречною, чуйно-співчутливою – його горе було її горем, його радість була її радістю. Вона любила Тараса, рядового засланця, і він любив її, пані комендантшу. Але чоловіка пані Агата ніколи не зраджувала і не могла зрадити його – навіть заради Тараса, якого любила ніжно і по-своєму. Зрадницею Агата не могла бути за складом своєї душі і моралі. Любов у них була платонічною» [3, с. 177–178]. Таке от від початку узагальнене «введення в предмет» історії, котре надалі в сюжеті мало отримувати своє ствердження чи спростування.

Інтерпретуючи цікаву нам тут історію, В. Чемерис, можливо, більше за інших письменників приділяє уваги саме Агаті, вочевидь «активуючи» її позицію. Правда, письменник не завжди послідовний у творених картинах чи колізіях. Скажімо, якщо в наведеній вище цитаті Агата названа «красунею і взагалі чарівною жінкою», на згодом називає її «може, не так гарною, як сповненою деякої привабливості...» [3, с. 180].

Витворюючи епізоди-картини зустрічей і прогулянок Тараса з Агатою, В. Чемерис, знову скажемо, мабуть, як ніхто інший із письменників, домислено пише про почуття закоханості, причому, взаємної й доволі палкої, стриманої настановою на платонічність. «Закохані не дозволяли собі – Боже бережи од усяких вольностей! – ні миттєвих обіймів, ні бодай доторків тіла одне до одного, не кажучи вже про безневинні поцілунки в щічку... Хіба як прощалися після зустрічі, то легенько бралися за руки, і, з любов'ю подивившись одне одному в очі, швидко розходились. Чи, як вони, сміючись, казали, розбігалися! [3, с. 181]. Або ж: «Зустрівшись та обдарувавши одне одного закоханими посмішками на губах і з сяйвом в очах, гуляли навколо форту. І гомоніли...» [3, с. 181]. Письменник вочевидь і тут, і в інших картинах гіперболізує почуття, принаймні Агатині до Шевченка, відступаючи від документальних свідчень. Та ж А. Ускова у спогадах нотувала, що «Розмови про його (тільки його! – В.П.) сердечні почуття в нас ніколи не було: чоловік мій був людиною серйозною, Шевченко таких розмов не вів ні з ним, ні зі мною» [4, с. 238]. До речі, В. Чемерис знав про ці спогади, навіть більше – доволі широко цитує їх у підрозділі, але все ж домислює цитоване вище.

Власне, на тих цитатах і закінчується реалізація інтимного дискурсу в цьому романі, бо далі в тексті – тільки згадка про припинення спільних прогулянок Шевченка з Агатою через поширення різних пліток, а також розлогі цитування спогадів чи не всіх членів родини Ускових про Тараса Григоровича. Тільки у фіналі підрозділу романіст виписує ліричний епізод про те, що Агата не вийшла провести Шевченка, коли того звільнили з солдатчини, але по-своєму (точніше, за домисленою версією прозаїка) пережила момент прощання: «Агата стояла біля вікна, обережно виглядаючи з-за фіранки і бачила, як чоловік її, провівши Шевченка, ... злегка обняв його за плечі, щось сказав, ... і Шевченко, йдучи до візка, востаннє оглянувся і зиркнув на вікна комендантського помешкання, де, ховаючись за фіранку, Агата плакала... Сльози її були і гіркими, і водночас світлими» [3, с. 188]. Хтозна, можливо в дійсності так і було, а можливо, й ні. Та автор життєписного твору має право на мотивований домисел.

Є видимі особливості реалізації цікавої нам теми і в кіносценарії українського журналіста й письменника (нині мешкає в США) Лева Хмельковського «Агата. Із життя Тараса Шевченка на засланні» (2016). Особливість уже та, що весь твір присвячено Агаті Усковій, названо її ім'ям. Інша особливість – українсько-російська двомовність тексту, якою вочевидь автор бажав відтворити реалії описаних часів: справді, Агата не володіла українською мовою (до речі, за версією автора – вона полька, католичка), та і весь «мовний потік» на засланні, природно, був

російським. Автор твору ставить сюжет на відому документальну основу, але не цурається й домислених картин, що цілком природно, доволі густо вміщує Шевченкові поетичні твори чи уривки з них, зокрема й «Мені тринадцяти минало...». Низка картин кіносценарію являють собою «розкладені на голоси» відомі епізоди з життя Шевченка на засланні, зокрема і його взаємин із родиною Ускових.

За сюжетом твору, Іраклій Усков сам просить Шевченка підтримати й розрадити молоду дружину після смерті малолітнього сина Дмитрика («... попрошу вас, Тарас Григорьевич, юную супругу мою не оставьте без внимания. Мы, знаете ли, люди военные, а ей сейчас тяжело» [5, с. 33]), виказує поетові всіляку підтримку. Прогулянки Шевченка й Агати показані передовсім як щирі бесіди не без глибоких рефлексій про творчість, свободу, мистецтво, релігію, в яких жінка показана доволі прогресивною, компетентною, вона ж і співчуває поетові, застерігає його від ризикованих думок і дій («Ох, Тарас Григорьевич, опять вы опасно увлеклись...» [5, с. 37])... Аби показати наростання в Шевченкові глибоких почуттів до Агати, письменник достатньо доречно включає поміж їхні інтелектуальні розмови відомі захоплені уривки з Тарасових листів до Бр. Залеського, вкладає в поетові уста слова вдячності Агаті за її перейнятість його драматичною долею.

Вочевидь Л. Хмельковський у кіносценарії мав намір показати не тільки і не стільки інтимні взаємини між Шевченком і Усковою, а точніше – Шевченкові такі почуття, скільки неординарність усієї натури цієї жінки, можливо, навіть із підтекстовою полемічністю щодо вміщених далі в сюжеті різких і несправедливих Тарасових суджень про неї в інших листах до того ж адресата.

Цілком можливо, задля цього ж прозаїк свідомо відходить від фактів, за якими, знаємо, Агата не пояснила Шевченкові причин припинення спільних прогулянок, чим і засмутила, і, як дехто вважає, образила останнього. Натомість Л.Хмельковський творить розлогий діалог між Тарасом і комендантшею, вочевидь усуціль домислений, але з погляду художньої логіки можливий:

«[Ремарка] Шевченко йде селищем. Його перестриває схвильована, у сльозах, Агата (вона почула про плітки – В.П.):

– Я понимаю, Тарас Григорьевич, что мы оба дали повод. Но вы мужчина, с вашего внимания ко мне все началось. Теперь позор на весь гарнизон!

– Что же началось, Агафья Емельяновна?

– Вы сами знаете, Тарас Григорьевич! Не мне объяснять... Конечно, мне с вами было хорошо гулять, не скрою. В моем окружении не было столь милого. умного человека. Кроме Ираклия, конечно... Вот видите... Я ведь и мужу обиду причиняю, деля время с вами... Никчему...

– Все так, Агафья Емельяновна, все верно. Но ведь есть чувство дружбы, взаимности. И его не вычеркнуть. Я все понимаю...

– Конечно, Тарас Григорьевич, я знала, что вы поймете... Две роты, несколько офицеров. Только и ждут повода для сплетен. А мне только 25. Потом не отмыться... Нет уж, милый, себе дороже... Вы простите... Репутация мужа... Он ведь комендант... Мы оба увлеклись. Давайте вместе исправлять дело. Мы не властны над своей судьбой, у мене есть долг и обязательства. Простите, Тарас Григорьевич, более я не могу быть с вами вдвоем ни при каких обстоятельствах. Это опасно. Для Ускова. Для вас. Для моего будущего ребенка... Мы будем и впредь дружить» [5, с. 56–57].

Судячи з подальшого сюжету, Шевченко не сприйняв такої позиції Агати, бо ж одразу в листі до Бр. Залеського назвав її «пустой и безжизненной». Ось у такій версії історії, коли поет нібито знав причину припинення прогулянок і так гостро відреагував на ситуацію, то ще більша негативована тінь падає на нього, ніж за версії фактичної. коли, як відомо, Агата нічого не пояснювала Шевченкові, а просто припинила ближчі взаємини. Чому саме так Л. Хмельковський змодельював ситуацію, то вже його творча загадка.

Письменник у творі ще кілька разів зводить Агату й Шевченка, показує їх так, що можна відчувати доволі промовисту бентегу в їхніх словах і рухах, а от і сцена прощання:

«– Уезжаєте, Тарас Григорьевич...»

– Да, готовлюсь...

– Девочки мои к вам привыкли. Как то им будут... И мне ведь тоже...

– ...Агата! Вы еще так молоды! Простите меня...

– И вы простите, Тарас Григорьевич. Расстанемся друзьями. Пишите нам...» [5, с. 62].

Інтерпретація, бачимо, цікава й не без оригінальності...

Нарешті, роман Олександра Денисенка «Тарас. Повернення» (2018) – твір, як знаємо, екранізований. У ньому автор дав волю творчій фантазії, багато чого домислив, наситив елементами пригодництва, символічної образності, інколи навіть не без містики, виразно психологізував характери, природно, ввів у сюжет і любовні колізії. Варто зауважити й на мовній картині роману: авторський текст, розмисли Шевченка, його спілкування з українцями-солдатами, частково – з казахами творені українською, розмови Шевченка з Усковими, розмови офіцерів російськомовні, є вкраплення іншими мовами... В одному з анонсів на екранізовану версію твору мовлено, що він «розповідає про останні три місяці заслання Тараса Шевченка у Казахстані. Поет отримує від друзів з Петербурга повідомлення, що його особисто помилював цар Олександр II. Однак військове керівництво Новопетрівського форту в Мангишлаку не поспішає повідомляти про це Тарасові й не видає наказ про звільнення. Інтрига будується на тому, хто саме зацікавлений у затримці і перешкоджає звільненню Шевченка. А раптом телеграма про амністію взагалі загубилася?..» [6, с. 14]. Реалізуючи задум і втілюючи поетику пригодництва О. Денисенко вводить у сюжет ряд семантично жорстких або й жорстоких своєю семантикою епізодів (особливо розлогу картину покарання шпіцрутенами), творить нелюдську картину солдатського життя російської царської армії, виписує непоодинокі образи офіцерів-садистів із їхніми претензіями на аристократизм... Тут варто зауважити, що, вводячи до сюжету образи реальних «історичних» людей, тих же офіцерів із Новопетровського укріплення (Косарева, Нікольського, Кампіоні, Мешкова та ін.), романіст доволі вільно їх характеризує, не надто зважаючи на фактологічні відомості про них.

На такому тлі психологічно надривного очікування Шевченком звісток про звільнення творить письменник і колізії двох інтимних історій: Шевченко – Агата Ускова й Шевченко – казашка Катя-Кизтумас. Тут зосередимося на осмисленні першої, виписаної і за сюжетними перипетіями, й за семантикою персонажів дуже специфічно, а ще – значною мірою домисленої в багатьох колізіях.

Оскільки в романі відтворено останні місяці Шевченкового заслання, то, відповідно, і його взаємини з Агатою Усковою наближались до розставання. Тут і згадок немає про «картярство» Агати, а відома інформація лікаря Нікольського про плітки в гарнізоні щодо прогулянок Агати з Шевченком значно зміщена в часі й описана в сюжеті як публічна і скандальна, така, що спровокувала дуель між Усковим і Косаревим.

У романі О. Денисенка образ Іраклія Ускова значно більше, ніж у кіносценарії Л. Хмельковського, інтегрований у перипетії сюжету. Власне, можемо з повним правом казати, що в романі фактично «змодельований» класичний любовний трикутник: Усков – Агата – Шевченко. Аби глибше й переконливіше мотивувати дії принаймні цих трьох «зацікавлених» персонажів, прозаїк домислює сімейну історію Ускових від колізії їхнього одруження. Агата показана тут шведкою, одружилася вона з Іраклієм без любові, спілкуються вони одне з одним (у романі) на «ви», молода комендантша знервована багатьма житейськими обставинами, передовсім смертю двох їхніх дітей, а тут іще турботи за долю Шевченка, навколо звільнення якого склалась незрозуміла ситуація... «Усков давно не бачив дружину в такому сум'ятті. Такою вона була лише тричі: коли погоджувалася вийти за нього, нелюбого, заміж і коли померли один за одним від хвороб двоє їхніх перших хлопчиків...» [7, с. 40].

Історія стосунків Агати і Шевченка «присутня» на всій площині роману і показана вона несхожою на банальні інтимні пристрасті, а значно складнішою, передовсім у сприйнятті її молодою жінкою, показана до певної міри сюжетно втаємниченою, загадковою, про що вочевидь свідомо подбав письменник. Послідовно, поступово, аж до фінальної картини триває в романі розкриття змісту інтимних стосунків поета і комендантші. У згаданому «трикутнику» тривожаться всі – і Тарас, і Агата, й Іраклій – на тлі не надто сприятливих колізій сюжетного контексту, майже всуціль домисленого романістом, але цікавого й не без гострих інтриг. Тут уже маємо говорити про неабияку творчу майстерність О. Денисенка.

Головна інтрига в романі приблизно така: Шевченка за дозволом царя мають звільнити з солдатчини, але є негласне розпорядження начальства зробити щось таке, аби поета не звільняли, навіть якимось заподіяти його загибель. Іраклій Усков, знаючи про лихі наміри щодо Шевченка, прагне його вберегти, переховуючи або десь відсилаючи його. При цьому комендант має до Шевченка й ревниві упередження через свою дружину. Агата ж, не знаючи, де Тарас Григорович і що з ним, нервово реагує і гостро полемізує з чоловіком. До речі, про справжнє почуття героїв одне до одного в романі частіше виписано не з прямих їхніх діалогів одне з одним (Шевченка й Агати переважно), а з інших, опосередковано. Не все розуміє в обставинах і романний Тарас, якого «несуть» події...

Судячи за сюжетом і витвореними картинками, найскладніші душевні почуття переживає Агата, і щодо Шевченка, і щодо свого чоловіка, не все вона може пояснити навіть сама собі, від чого ще більше страждає. Всупереч документальним відомостям, романіст показує саме Агатині глибші і складніші почуття до Тараса, аніж Шевченкові до неї. Скажімо, в епізоді поетового сну-непритомності і присутньої біля нього молодої комендантші:

«... І знову він молодий, і знову на засніженій кручі. Під ним старий Дніпро в торосах із криги, заметах... А перед ним – вона – молодиця з білим лицем, з прихованим поглядом і зраненим серцем. Він тягнеться, щоб її поцілувати. А вона виставляє перед вустами праву руку з мідною обручкою на серднім пальці, наче каже йому: зніми її, перестав на безіменний, тоді зможеш поцілувати. І Тарас, не вагаючись, надягає перстень на безіменний, тягнеться вустами до неї... І відчуває теплоту її вуст. Вони солодкі, пружні і ніжні. Та запах у них не хатнього затишку, не хліба з печі, не сушених волошок чи рути. Вони пахнуть минулим і чужим. У пахоощах тих хижість і мука. Покинутість і зрада...

... І Шевченко вертається зі свого сну. Він знову живий. І від нього відсахнулася витончена силуета... І це Агата... Не молодиця зі зблідлим сумовитим лицем.

Вона відскочила від його ліжка й зупинилася біля вікна, важко дихаючи. Він багато в чім їй вдячний. Бо вона вміє його слухати. Йому це лестить, але не більше. І він знову вертається в сон» [7, с. 54-55].

Майстерно виписаний і доволі промовистий Шевченків сон (до речі, прийом сну романіст застосовує неодноразово з певними символічними завданнями), водночас семантично простий і непростий, але Шевченкову позицію принаймні щодо Агати витлумачити можна й так: вона – не та «молодиця з-над Дніпра», не вона жаданий об'єкт його бажань і мрій.

Тут же лінія Агати теж небеззмістовна і промовиста:

«Агаті було здалося, що Шевченко прокинувся від її таємного поцілунку. Але, постоявши біля вікна, вона переконалася, що то їй тільки здалося. Шевченко не приходив до тям вже другий день. І вона знову підійшла до його ліжка, закинутого від комарів білим мереживом, і ще раз нахилилася над ними. Локон її чорного волосся спав Тарасові на груди. Крізь полотно сорочки виступають міцні м'язи плечей і шиї. Агата хоче доторкнутися до них, але в останню мить не наважується, відсмикує руку й зачіпає мізинцем Шевченкове гаряче чоло.

Тарас доторку не відчув. І Ускова наважується прикласти пальці до його чола, нижче садна з пришерхлою кров'ю. Там вона відчула опуклість, яку часто називають «опуклістю впертості»... Їй вони дуже подобаються. Коли він у запалі читав свої вірші, ці дві рельєфні частини

лоба збільшувалися, і весь вираз набував особливої пристрасності. А ще вона любила його очі. Здалеку вони звичайні, сірі. Але коли ти підходиш ближче, то бачиш їхню глибину і мінливість, немов всередині горить вогонь, від якого вони то набирають снаги та стають блискучими і чорними, то світлішають і перетворюються на дві темно-сині тернини. Ці очі вбирають тебе в себе.

Пальці Агати, легкі й ніжні, передавали Шевченкові її поривання і жагучими доторками таки пробуджували його. Він проснувся і крізь примружені повіки спозирив, як Ускова схвилювано дихає, дивлячись на нього» [7, с. 55–56].

І весь цитований уривок, і низка конкретних деталей у ньому доволі виразно, звісно, під пером романіста, презентували почуття героїні, їх притаєну семантику. Далі О. Денисенко творить іще кілька психологічно напружених діалогів Агати з Іраклієм Усковим, із Шевченком або ж виписує її психологічний стан і реакції в різних ситуаціях, котрі присутньо доповнюють «інформацію» про семантику її почуттів до Тараса Григоровича. Повторимося: у романі виписано особливі почуття саме Агати щодо українського поета. а не навпаки, і почуття ті складні навіть для неї самої. Судячи з окремих реплік героїні в тексті, вона й сама прагне збагнути власні почуття до Шевченка. Звідси і її збудженість, знервовані реакції на різні ситуації, романна Агата відчуває, що над поетом нависла біда, їй не кажуть, де Тарас і що з ним... «Минуло чотири дні, як Агата не бачила Тараса. Усков заборонив їй показуватися на дачі. І це вбивало її. Вона щодня питала свого чоловіка, чи не сталося, боронь Боже, чогось лихого. І він щодня відповідав, що ні, що Шевченко під його «дачним арештом», і що її те не має обходити... Це вкрай розлютило Агату. І вона вирішила поставити раз і назавжди всі крапки над «і» в стосунках із власним чоловіком...» [7, с. 133]. Цілком очевидно, що романіст творить і свою версію сюжетних подій, мало пов'язаних із відомими реальними подіями, і свій образ молоді комендантші, зокрема в частині психосемантики цього образу, та і щодо інших задіяних персонажів, у тім числі Шевченка й Іраклія Ускова, не шкодує домислів. І робить це достатньо переконливо і майстерно в художньому сенсі. Ціла низка витворених картин і діалогів так і просяться до цитувань, як-от, скажімо, розлога й гостра розмова-полеміка Агати зі своїм чоловіком [7, с. 134–137], у якій, власне, й викладені Агатою її мотиви взаємин із Шевченком, її почуття і до поета, й до Іраклія. Дізнавшись, що Усков допомагає переховувати Шевченка від біди, але нічого про це не каже дружині, бо в глибині душі ревнує її до поета, Агата буквально накидується на чоловіка з докорами:

«— Зачем вы Тараса Григорьевича держите на нашей даче?! Отчего вы туда меня не пускаете? Почему вы так плохо думаете обо мне? О Тарасе Григорьевиче?.. Разве я вам давала повод подозревать мене в чем-то? И в этом ужасе вы заставили меня жить?! Среди этого мрака умерло два наших маленьких сына!...

... Усков вийшов з-за столу, підступив до дружини, щоб обійняти, приголубити її. Та вона вирвала руку. Відкинула його. Згорьовано скрикнула. Поцілувала, наче в безумстві, його в щоку. І ще раз штовхнула його в груди:

– Да, он (Шевченко – В.П.) давал мне хоть минуту забвения! Он видел во мне красивое! Одарял меня своими чудесными стихами! Да, я не понимаю многих украинских слов, но я чувствую его душу! Она же чистая! Прекратите прятать меня от него! Это нечестно и...» [7, с. 135].

Цей діалог у романі має продовження, і в ньому теж постає інтимно-любовний дискурс, але той, що стосується вже історії любові/нелюбові Агати й Іраклія, дискурс цілком домислений автором. Але в цьому художньо-біографічному романі він не зайвий, бо видимо додає живої рельєфності романним же образам, передовсім, звичайно, коменданта і його молоді дружини.

«Агата з уразом подивилася на чоловіка. Він щирий. На обличчі туга. Сказав більше, ніж міг. І вона йому повірила й заплакала. Сльози розпачу, самотності, не віддяченого кохання самі котилися по її щоках. І тоді Іраклій Олександрович торкнувся легко-легко її волосся, допоміг підвестися і ніжно вклав її голову собі на плече. Агата завмерла, тихо і зрідка схлипуючи.

Вона остаточно втратила здатність опиратися. А Усков, стримуючи власний біль, продовжив її заспокоювати, лагідно, сердечно, наче проказував їй слова колискової...» [7, с. 137].

Практично зовсім пустившись «документального берега», ламаючи його хронологічні межі і в сюжетних перипетіях, і в образотворенні, О.Денисенко видимо ускладнює творену картину психологічно й інтелектуально, власне, творить декілька епізодів-картин, у яких мистецьки прагне з'ясувати сутнісні питання, зокрема й рівень взаємостосунків романних Тараса й Агати. Дуже змістовним і видимо проблемним у цьому сенсі є епізод, коли Шевченко втаємничено намалював картину, де Агата, певна у своїй самотності, схилилась на могилку свого малолітнього сина. Шевченко ж, малюючи, бачив цю картину мистецьким оком: «Його цікавила лише експресія і пластична композиція страждання...» [7, с. 156]. Коли ж Агата несподівано побачила Шевченка, особливо ж накидану ним картину, вона вибухнула гнівом, і в її гнівні репліки письменник уклав неабиякий проблемний зміст і щодо взаємин Тараса з Агатою, і широкий – корелювання конкретної людської долі та універсальності мистецтва. Додамо й те, що Шевченків образ у романі амбівалентний, часом – суперечливий, у ньому епізодами поєднано і природну, щирі людську доброту, сердечність, і мистецький або суто людський егоцентризм, не у всіх колізіях роману він «позитивний», а незрідка такий, що сумнівається, злоститься, самоіронізує тощо.

У згаданому епізоді О. Денисенко спочатку творить «авторський» текст про уявлювані Агатою і Тарасом їхні почуття одне про одного, а потім – гострий діалог «на тему», фрагменти яких краще зацитувати, а не переказувати.

«Агату опанувало сум'яття. Дуже часто вона не могла пояснити собі природу його (Шевченка – В.П.) вчинків. Їй здавалося, що він у ній бачить красиву жінку, шанувальницю його таланту і що відчуває до неї якщо не любов, то її уміння слухати його, перейматися його стражданнями. Іноді його підтримував її жаль, який він потім у ній ненавидів. І клопітливе ставлення Агати Омелянівни до його персони він розцінював лише як прихильність і симпатію і аж ніяк не милість чи, Боже збав, любов» [7, с. 158].

Далі уривки діалогу, а більше – гострих реплік із приводу Шевченкового малюнка Агати, яку «вивертало від люті й відчуття наруги, розчавлених почуттів».

«– Зачем вы меня сейчас рисовали? Вы упивались моим горем, которое я себе позволяю наедине, без свидетелей?..

... – Бедный Тарас! Вы хоть разделяете, где жизнь, а где выдумка?! Вы когда-нибудь думали, что переживают те люди, которых вы влюбили в себя своим обманчивым искусством?.. Вы считаете, что вправе игратьсь мной, моим горем, моим сочувствием к вам?... Паяц! – простогнала і провела кісточками пальців по його щоці.

Шевченко скривився від образи...

– Агафья Емельяновна, вы преувеличиваете близость наших отношений. Я понимаю, вам сейчас тяжело.

Але Ускова і не чула його. Вона схопила його обома руками за голову і глянула на нього повними горя очима:

– Нет-нет-нет! Я не преувеличиваю!.. Я в самом деле ждала вас. И господин комендант видел это! И это понимают все, кроме вас! Почему?.. Потому что вам нравится видеть в любви и человеческих чувствах только искусство!.. Вы – эгоист! Вы – раб своего таланта! Вы потакаете не женщине, а музе! Вы никогда не женитесь! Никогда!» [7, с. 158–159].

Укотре повторимось, що й цей, і низка інших нецитованих картин чи діалогів, цілком домислені письменником, вони надто віддалені від фактології, котра збереглася. Та закони жанру біографіки дають митцеві право на домисел чи вимисел навіть у життєписних творах. Випишуючи такий сюжет і саме такі образи головних персонажів історії, О.Денисенко, можливо чи й вірогідно, мав на меті збагнути причини одної з болісних Шевченкових драм – його самотності, зокрема в інтимному, сімейному бутті, його безшлюбності навіть у пору, коли він над

усе бажав «поставить хату і кімнату» і створити сім'ю. Історія ж Шевченкових взаємин із Агатою Усковою стала основою, а написаний за контурами історії роман – своєрідним творчим «полігоном» для художнього втілення цікавого задуму.

Цікаво, що в цьому романі О. Денисенка аналізована інтимна історія з життя Тараса Шевченка не єдина, бо ж там розгорнута ще й інша – про взаємини поета-засланця з казашкою Катєю-Кизтумас. Історія теж усунула домислена, але зі схожим смисловим фіналом. Тобто й цією другою розповіддю прозаїк повторював і стверджував, принаймні для себе, думку про причини любовних невдач Шевченка.

Повертаючись же до історії Агати й Тараса в романі, до згаданого вище «любовного трикутника» й доконечного з'ясування почуттів кожного з його учасників, то романіст моделює ще один діалог між Усковим і його дружиною, в якому мовлено і про їхні почутті, і про Шевченка.

«– Да, люблю, – відказала вона (Агата – В.П.), чесно й віддано дивлячись на свого чоловіка. – И вы можете убить меня, но не его (Шевченка – В.П.), – провадила далі вона. – Он ничего для этого не делал.

... – И я вам говорю от всего сердца, что я люблю его... Но не так, как вас... І Агата взяла Іраклія за підборіддя й відвела його лице від свого, щоб чоловік побачив усю її щирість і повірив їй. – Он красив в своем стремлении к прекрасному... Но одновременно и отвратителен... Но без таких как он... – Жінка припала чолом до чоловікових вуст і заговорила тихо, ніжно шепчучи: – Без таких, как он, мы не понимаем мира... – Й Агата зашепотіла чоловікові в губи, пестячи їх своїми: – Ведь это вы не подарили мне ни одной прогулки под луной, ни одного поцелуя украдкой.

Іраклій зітхнув, журячись, бо все, що вона казала, було саме так. І він так само любив цього шаленця Шевченка, котрий скрізь встромлявся зі своєю правдою, не шкодував ні себе, ні інших, любив тільки красиве і жив тільки заради цього... Іраклій усвідомлював, що дружина права... І що вона справді не любить Шевченка як чоловіка. Вона любить його як образ, як творця, як вигадника світу, як того, що мучиться між владою і простолюдьдям...» [7, с. 192–193].

Висновки. Підсумовуючи студію, можемо зазначити, що аналізована в ньому тема знайшла в життєписній белетристиці про Шевченка достатньо широке й цікаве висвітлення. має свою еволюцію, помітно доповнює новими штрихами літературний образ геніального поета-художника. Але, на наш погляд, саме О. Денисенку, який у романі «Тарас. Повернення» зовсім вільно повівся з фактологією і дав волю творчій фантазії, вдалося найцікавіше і найзмістовніше втілити історію Тараса й Агати в художньому творі, зокрема і для осягнення постаті Шевченка.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Інтерпретація взаємин Тараса Шевченка з Агатою Усковою в літературній шевченкіані (Стаття перша: шевченкіана 1960-х). *Наукові записки. Серія: Філологічні науки. №207.* Кропивницький, 2023. С. 215-223.
2. Цвід А. І темнії ночі... І ласки дівочі: Роман-перформанс у картинах та етюдах. Кохані жінки Тараса Шевченка. Трилогія. Книга друга. Київ: ТОВ «Видавництво «Прометей», 2017. 368 с.
3. Чемерис В. Тарас Шевченко: сто днів кохання: роман. Харків: «Фоліо», 2017. 347 с.
4. Спомини про Т.Шевченка п. Ликерії Яковлевої (Полусмаківни). *Літературна Україна*, 2003. 26 червня. с.3.
5. Хмельковський П. Агата. Із життя Тараса Шевченка на засланні: Кіносценарій. Львів: «Свічадо», 2019. 68 с.
6. Якимчук О. Нотатки про фільм «Тарас. Повернення». *«Слово Просвіти»*. 2019. ч.12. 12-27.03. с.14.
7. Денисенко О. Тарас. Повернення: роман. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2018. 224 с.